

ANDRZEJ BŁASZCZUK

**ZARYS HISTORII MIASTA I KOLEGIATY
ŻUŁAWSKIEJ W NOWYM STAWIE**

NOWY STAW 2002 r.

Spis treści:

- I. Lokacja Nowego Stawu jako skutek polityki miejskiej Zakonu Krzyżackiego.*
- II. Punkty zwrotne w historii Nowego Stawu.*
- III. Z dziejów kościoła p.w. św. Mateusza ap. w Nowym Stawie.*
- IV. Ołtarz św. Trójcy w kościele p.w. św. Mateusza ap.*
- V. Kościół parafialny p.w. św. Mateusza ap. w Nowym Stawie Kolegiatą Żuławską.*
- VI. Wykaz ważniejszej literatury.*

I. Lokacja Nowego Stawu jako skutek polityki miejskiej Zakonu Krzyżackiego.

Nowy Staw to niewielkie miasteczko na Żuławach Wiślanych, leżące na zachód od Elbląga i na południowy wschód od Gdańska nad rzeką Świętą, dopływem Szkaprawy. Obszar ten znajduje się na wysokości od 0.3 do 0.5 m ponad poziomem morza. Miasto zachowało średniowieczny układ urbanistyczny. Jego zasadniczą częścią jest wielki, podłużny rynek z dominującą w centrum sylwetką neogotyckiego kościoła ewangelickiego, zbudowanego w początkach XIX wieku, na miejscu, gdzie wcześniej stał ratusz.

Lokacja Nowego Stawu, prawdopodobnie w roku **1329** stanowiła naturalną konsekwencję polityki gospodarczej Zakonu krzyżackiego, zapoczątkowanej jeszcze w XIII w. , a realizowanej ze szczególną determinacją, począwszy od XIV stulecia. Wtedy właśnie, z inicjatywy wielkich mistrzów, powoływano kolejne ośrodki miejskie.

Dotyczy to również Gdańska, którego Główne Miasto, po wcześniejszym, bo uzyskanym w roku 1332 zatwierdzeniu organów swego samorządu, dopiero w roku 1346 otrzymuje potwierdzenie prawa chełmińskiego, z ostateczną jego wersją dotowaną na rok 1378 . Najwcześniej pełniejsze prawa miejskie uzyskało Świecie – 1338, Lębork –1341 i być może Nowy Staw- już w roku 1329, chociaż data ta została zakwestionowana przez prof. E. Rozenkranza, opowiadającego się raczej za jej umiejscowieniem w okresie późniejszym, tj po roku 1343.

W latach czterdziestych w rejonie intensywnie kolonizowanej południowej części komturstwa człuchowskiego, prawa miejskie lub ich potwierdzenie uzyskały m.in. Chojnice – 1346, Człuchów –1348 i Tuchola – 1346, na obszarze północnego Pomorza: Bytów – 1346, Puck i Starogard – 1348, zaś w części nadwiślańskiej: Nowe – 1350r. Powyższe lokacje, nawiązujące do osad miejskich lub targowych okresu słowiańskiego, zamykały główny okres kolonizacji miejskiej Pomorza.

W ciągu całej swojej historii miasto wielokrotnie zmieniało nazwę. Potwierdzają to dokumenty, w treści których możemy odszukać następujące jej formy: „stat cum nuven Tiche”, „Nuentich die stat”, Neotich, „Stadt zum Newen Tiche“,

Newteich, Neuteich, Nytych czy też Nytich. Kwerenda dostępnych materiałów źródłowych pozwala wyodrębnić kilka sposobów zapisu tej nazwy. I tak w XIV i XV stuleciu przeważało brzmienie Neuteich i Nuentich, w XVI w. – Neudeich, w XVII w.– Neuteich, w XX zaś Nytich, Nytych i wreszcie od roku 1947 – Nowy Staw.

II. Punkty zwrotne w historii Nowego Stawu.

Pierwszy zapis dotyczący Nowego Stawu pojawia się w dokumentach krzyżackich z początków XIV w. w formie **NUWEN TICHE**. Chodzi tu zapewne o utworzoną przed rokiem 1316, w zachodniej części późniejszego **NEUTEICH**, wsi „**CZUME NUWEN TICHE**”, która do roku 1940 posiadała status samodzielnej gminy.

W roku 1329, z nadania wielkiego mistrza krzyżackiego **Wenera von Orseln**, w ramach polityki miejskiej Zakonu, powstaje miasto **Nowy Staw** (**NEUTEICH**). Parafię, do której należały wsie Brzóska, Chlebowo, Dębina, Mirowo, Tralewo, Trampowo oraz Laska, erygowano w roku 1330.

Po raz drugi przywilejem lokacyjnym obdarował Nowy Staw w roku 1476 Kazimierz Jagiellończyk. Trzeba bowiem pamiętać, że od roku 1466, tj. po zakończeniu wojny trzynastoletniej, Nowy Staw został inkorporowany do Królestwa Polskiego jako” miasto królewskie” w ekonomii malborskiej. Prawdopodobnie wówczas, niemiecką nazwę miasta Neuteich spolszczono na **NYTYCH**.

W roku 1569 król Zygmunt August zapewnił ewangelikom swobodę praktyk religijnych. Ich pozycja wzrosła jeszcze bardziej w dobie wojen sukcesyjnych polsko – szwedzkich, podczas których w roku 1626 król Gustaw Adolf zezwolił na budowę kościołów protestanckich. Do dnia dzisiejszego jego wizerunek zdobi jedno z okien w kościele ewangelickim.

Po pokoju oliwskim – 1660, przywrócono Nowemu Stawowi rangę Miasta Królewskiego .

Historia okrutnie doświadczyła miasto podczas wojny północnej. Grozę zniszczeń potęgowały fale morowego powietrza , szczególnie gwałtowne w roku 1709 i 1710, które za sprawą szalejącej dżumy, dziesiątkowały miejscową ludność.

Po pierwszym rozbiórce w roku 1772, Nowy Staw dostał się we władanie pruskie, później zaś niemieckie. Taki stan rzeczy trwał do zakończenia I wojny światowej. Z chwilą wejścia w życie w roku 1920 postanowień wersalskich, Nowy Staw znalazł się w obszarze administracyjnym Wolnego Miasta Gdańska. We wrześniu 1939 roku na mocy ustawy Reichstagu, Gdańsk, łącznie z Neuteich zostaje wcielony do Rzeszy Niemieckiej.

Przełomowym w historii Nowego Stawu i jego niemieckich mieszkańców okazał się rok 1945. Na mocy postanowień konferencji poczdamskiej zapadła decyzja o wysiedleniu Niemców z Neuteich. Uchodźców przyjęło miasto Wilster, które od roku 1953 utrzymuje współpracę z Nowym Stawem. Skala tej współpracy uległa jakościowej zmianie po przełomie spowodowanym w Europie słynną Jesienią Ludów. Zjednoczenie Niemiec ustawiło bowiem dotychczasowe relacje polsko – niemieckie w zupełnie innym kontekście politycznym i społecznym. Sprzyja on nie tylko dialogowi i autentycznej współpracy, ale przede wszystkim służy zbliżaniu do siebie ludzi, przyspieszając trudny proces pojednania dwóch narodowości, tak dotkliwie doświadczonych, przez burzliwe dzieje XX stulecia.

III. Z dziejów kościoła p.w. św. Mateusz ap. w Nowym Stawie.

Wzbogaceni wiadomościami o barwnej, bogatej a jednocześnie skomplikowanej politycznie, społecznie i kulturowo historii Nowego Stawu, spójrzmy teraz na chlubę tej urokliwej, aczkolwiek nieco zapomnianej miejscowości, a mianowicie kościół pod wezwaniem św. Mateusza.

Jego budowa rozpoczęła się prawdopodobnie w latach czterdziestych XIV stulecia i praktycznie gdzieś około roku 1400 była już na ukończeniu, jeśli przyjąć za dowód informację o zakupie przez Zakon 10 tysięcy dachówek na pokrycie dachu kościoła.

Burzliwe dzieje regionu nie pozostały bez wpływu na kondycję świątyni. W 2 poł. XVI wieku kościół strawił potężny pożar, którego skutki likwidowano z przerwami przez kilkadziesiąt lat.

Efekt architektoniczny tych dokonań jest imponujący. Odbudowano bowiem nie tylko chór kościelny, który otrzymał nowe sklepienie, wykonane przez mistrza Barthela Ripera z Gdańska, ale również, nieco później, doprowadzono do zwieńczenia kościelnej wieży drewnianą nadbudową. W początkach XVIII stulecia kościół pada ponownie ofiarą pożaru, który niszczy m. in. istniejącą wieżę. Trwająca wojna północna nie sprzyjała szybkiej odbudowie, gdyż pierwsze prace remontowe podjęto dopiero w latach 30 – tych XVIII wieku.

Kościół Św. Mateusza – największa na Żuławach budowla gotycka, zwraca dziś uwagę przepięknym szczytem zachodnim, profilowanymi portalami i masywną wieżą. Naturalnym dopełnieniem tej unikatowej z wielu względów formy architektonicznej, jest otaczający kościół starodrzew. Jego obecność, łamiąc linię obrysu budowli w stosunku do tła nieba, stwarza w tym miejscu niepowtarzalny klimat wyjątkowego ładu, spokoju oraz harmonii.

Jednocześnie ta swoista otulina skutecznie oddziela specyficzny charakter tego terenu od reszty otoczenia, zdominowanego zabudową pochodzącą głównie z XIX i 1 poł. XX oraz współczesną, dość ostro kontrastującą z całością niniejszego układu urbanistycznego.

IV. Ołtarz św. Trójcy w kościele p.w. św. Mateusza ap.

Przekraczając progi świątyni, zostajemy zaskoczeni przepięknym gwiaździstym sklepieniem, które górując nad prezbiterium, stanowi swoiste zwieńczenie, wysokiego na 13 i szerokiego na blisko 6 metrów, ołtarza głównego.

Historia ołtarza nowostawskiego jest równie zajmująca jak dzieje samego miasta. Został on bowiem sprawadzony z Braniewa w połowie XVIII w., przez ówczesnego proboszcza J.C. Mockiego. Można się jedynie domyślać motywów takiej decyzji. Prawdopodobnie wykonanie nowego ołtarza, odpowiadającego wymogom estetycznym późnego baroku, przekraczało możliwości finansowe, zrujnowanej wojnami, parafii.

W tej sytuacji ksiądz Mocki postanowił przejąć ołtarz główny z kościoła św. Katarzyny i św. Magdaleny w Braniewie, który właśnie demontowano, by zastąpić go nowym, odpowiadającym, stylowej konwencji epoki. Jak podkreślają historycy sztuki powyższa decyzja była nad wyraz trafna, bowiem zabytek ten ze względu na artystyczną klasę oraz wyjątkowe wartości estetyczne i historyczne może być zaliczany do najważniejszych dzieł manieryzmu wschodnio-pruskiego.

Ołtarz braniewski powstał na przełomie XVI i XVII wieku pod wpływem manierystycznych wzorów niderlandzkich oraz tradycji gotyckiej. Jego fundatorem był biskup warmiński Szymon Rudnicki, którego rodowy herb widnieje na lewym pilastrze drugiej kondygnacji ołtarza.

Układ kompozycyjny ołtarza łączy cechy gotyckiego tryptyku z architektoniczną konstrukcją ołtarza renesansowego, której zasady wywodzi się z tradycji wzorników włoskich, w tym przypadku, dodatkowo wzbogaconych ornamentyką niderlandzką. Gotyckie reminiscencje są jednoznacznie widoczne w sposobie ujęcia, umieszczonej w centrum, kompozycji rzeźbiarskiej z przedstawieniem Trójcy Świętej, która przyciąga uwagę wyraźną przewagą złoczonego tła w stosunku do innych sekwencji malarskich. Jest to klasyczny obiekt przyścienny, charakteryzujący się bogatym wystrojem rzeźbiarsko-pozłotniczym.

Nastawa ołtarza to kompozycja dwukondygnacyjna, spoczywająca na mensie, której centralną część zajmuje płaskorzeźbione wyobrażenie Trójcy św., dopełnione

stojącymi w dwóch bocznych niszach figurami apostołów. Szczyt ołtarza, na obrzeżach którego umieszczono dziesięć figur apostołów, wieńczy postać Chrystusa. Dwie złożone kolumny, o korynckich kapitelach dzielą dolny poziom nastawy na trzy pola. Środkowe pole wypełnia przedstawienie św. Trójcy w osobach Boga Ojca i Chrystusa, nad którymi unosi się Duch św. w postaci gołębic. Ta płaskorzeźbiona kompozycja, której górę zamykają dwaj uchwyceni w locie aniołowie, stwarza wrażenie pełnej rzeźby. W polu bocznym prawym umieszczono postać św. Piotra, zaś w lewym figurę św. Pawła.

Na uwagę zasługują ponadto trzy obrazy z górnej kondygnacji, utrzymane w tonach oliwkowej zieleni, brązów oraz złamanych żółci i błękitów. Równoważą one skutecznie, zdominowaną złoceniami, kolorystykę całego obiektu.

Jest rzeczą bulwersującą, że tej klasy zabytki pomijają milczeniem poważne opracowania naukowe, na czele z Katalogiem Zabytków Sztuki w Polsce, co w konsekwencji musi rzutować na możliwości związane z ich profesjonalnym zabezpieczeniem konserwatorskim.

Można mieć jedynie nadzieję, że przy rozsądnej promocji miasta i jego okolic, Nowy Staw zacząną odwiedzać turyści, dzięki którym wspomniane zabytki, odnajdując swoje miejsce w zbiorowej pamięci społecznej, odzyskają należny im prestiż.

W tym właśnie kierunku zmierza polityka władz Malborka, które opracowały projekt pod nazwą Aktywizacja Strefy Turystycznej wokół Zamku Malborskiego. Za pieniądze z PHARE, miasto chce rozpocząć inwestycje wokół zamku, łącznie z tzw. forum miejskim jako centrum spotkań młodzieży z całej Europy oraz teatrem letnim, zlokalizowanym przy wschodnich wałach warowni. Miasto Nowy Staw w pełni na taką inicjatywę zasługuje, nie tylko ze względu na geograficzną bliskość Malborka.

V. *Kościół parafialny p.w. św. Mateusza ap. w Nowym Stawie Kolegiatą Żuławską.*

Nowostawska świątynia – trzecia pod względem wielkości w diecezji elbląskiej, po katedrach w Kwidzynie i Elblągu, od wieków zwracała powszechną uwagę, budząc uzasadniony podziw swoimi rozmiarami i charakterystycznym kształtem, przydającymi budowli wyraz wyrafinowanego piękna i szczególnego dostojenia.

Nie więc dziwnego, że w powszechnej opinii, zarówno z powodów historycznych, architektonicznych jak kulturowo – społecznych, kościołowi p.w. św. Mateusza towarzyszyła od zawsze aura świątyni nieprzeciętnej, potwierdzona m.in. aktami wizytacji z roku 1749, mówiącymi o niej jako o bazylice – „et hilari vultu magnificam Crucigerorum munificentia solida aedificatam Basilicam”. Dawali temu wyraz również biskupi gdańscy obdarzając, w sposób nieformalny od dziesiątków lat kościół w Nowym Stawie przydomkiem „Bazylika Żuławska”.

Mając świadomość powyższych atutów oraz pełne poparcie ze strony wiernych jak i lokalnego stanu kapłańskiego, proboszcz parafii – **ks. Ireneusz Glegociński**, w lutym 2002 roku, zwrócił się z prośbą do ks. Biskupa Elbląskiego dr **Andrzeja Śliwińskiego**, o przyznanie kościołowi św. Mateusza, tytułu **Kolegiaty Żuławskiej** oraz o ustanowienie **Kapituły Kolegialnej Żuławskiej**.

Na czym polega istota tak szczególnego wyróżnienia, o które zabiegał dla swojego kościoła proboszcz **Glegociński**. Otóż przyznanie tytułu kolegiaty z łac. *kolegiatus* czyli zrzeszony, stanowi jednoznaczne z punktu widzenia formalnego, potwierdzenie rangi i znaczenia danej świątyni. Przy kolegiatach istnieją bowiem powoływane przez biskupów diecezjalnych kapituły, czyli kolegia kanoników, tj. wyższych duchownych katolickich, uświetniających swoją obecnością nabożeństwa liturgiczne. Statuty kapituł są zatwierdzane przez Ordynariusza, na którego terenie znajduje się kolegiata; jest nim zwykle biskup zarządzający diecezją.

Prośba ks. Ireneusza Glegocińskiego spotkała się z pełną aprobatą ze strony Biskupa Elbląskiego, który na mocy dekretu erekcyjnego z **25 marca 2002 roku**, podpisanego, co warto podkreślić w X rocznicę powstania Diecezji Elbląskiej,

ustanowił kościół św. Mateusza w Nowym Stawie, Kolegiatą Żuławską. W uzasadnieniu biskup Śliwiński stwierdził m.in. *iż czyni to dla większej Chwały Bożej i pożytku duchownego wiernych, a także dla wyróżnienia samej świątyni.* Jednocześnie wspomniany dokument powoływał Kapitułę Kolegiacką Żuławską, kierującą się w swojej działalności, zatwierdzanymi przez Biskupa Elbląskiego statutami. **Powyższy dekret został ogłoszony w kościołach diecezji elbląskiej w dniu 7 kwietnia 2002 roku.**

I wreszcie kilka informacji dotyczących samego patrona świątyni w Nowym Stawie. Imię Mateusz jest pochodzenia hebrajskiego i oznacza w tłumaczeniu dar Jahwe/Boga (mattanya), podobnie zresztą jak imiona Dorota, Teodor, Bogdan czy też Bożydar.

Św. Mateusz Ewangelista apostoł, żył w I wieku, a jego imię występowało pierwotnie w brzmieniu Lewi. Mateuszowi, celnikowi w Kafarnaum, przypisuje się autorstwo pierwszej Ewangelii, którą miał napisać między 51 a 60 rokiem w Palestynie, w języku aramejskim, a która zachowała się jedynie w przekładzie greckim.

Postać św. Mateusza stanowiła częsty temat sztuki, nie tylko średniowiecznej, inspirowała bowiem artystów tej miary co malarze Carpaccio, Veronese, Poussion, Rembrandt czy też rzeźbiarz Ghiberti. Warto również nadmienić, iż w roku 1729 J.S. Bach stworzył słynne oratorium – **Pasję według św. Mateusza**, jedno z najważniejszych dzieł w historii muzyki światowej.

Wizerunek patrona kolegiaty nowostawskiej jest widoczny w centralnej części ołtarza głównego. Chodzi tu o kompozycję malarską, przedstawiającą scenę, w której Jezus powołuje celnika Lewiego (św. Mateusz) na apostoła:

Jezus ujrzał człowieka imieniem Mateusz siedzącego w komorze celnej i rzekł do niego: „ Pójdź za Mną”. On wstał i poszedł za Nim; (Powołanie Mateusza – Mat.9.9)

Wspomniany obraz, w kształcie prostokątnego pola, zamkniętego u góry łukiem, został wykonany na podłożu drewnianym. Na tle ciemnego wnętrza komnaty widzimy dwie postacie zwrócone ku sobie. W żółtym płaszczu, z dużym, wyłożonym kołnierzem, stoi przy stole okazała postać celnika Lewiego. Ku niemu, z żywą

gestykulacją rąk, zwraca się okryty czerwoną szatą Chrystus. Za Chrystusem malarz umieścił wizerunek św. Jana apostoła. Rozrzucone na stole pieniądze i spadające na ziemię dokumenty, nasycają scenę szczególnym napięciem i dramaturgią.

Warto również zwrócić uwagę na zwieńczenie nastawy ołtarza głównego. Zostało ono ukształtowane w formie owalnej tarczy, zwanej kartuszem, którą zdobi efektowny ornament okuciowy. Pośrodku wspomnianej tarczy, w płytkiej wnęce usytuowano figurę św. Andrzeja ap., trzymającego krzyż. Po bokach na wysokich postumentach, rozmieszczono symetrycznie dwie figury apostołów, z lewej św. Jakuba, z prawej zaś św. Mateusza, którego identyfikację potwierdzają autorzy, opracowanej w roku 1998 „Dokumentacji badań konserwatorskich Ołtarza św. Trójcy z kościoła św. Mateusza ap. w Nowym Stawie”. Nad całością tej kompozycji góruje Chrystus Zbawiciel z prawą dłonią wzniesioną ku górze.

Wykaz ważniejszej literatury:

- M.Biskup, G. Labuda, Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach, Gdańsk 1998.
- W. Długokęcki, Początki Nowego Stawu. Przyczynek do polityki miejskiej Zakonu Krzyżackiego, w: Rocznik Gdański, T. 52, 1992.
- W. Długokęcki, Nowy Staw w okresie krzyżackim (XIV wiek – 1 poł. XV wieku), w: Ludzie – władza – posiadłości, Gdańskie Studia z dziejów średniowiecza nr 1, pod red. J. Powierskiego, B. Śliwińskiego, Gdańsk 1994.
- E. Rozenkranz, Lokacja Nowego Stawu, w: Rocznik Gdański, 19-20 (1961).
- E. Rozenkranz, Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia, Gdańsk 1962.
- Historia Gdańska, t. 1, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1985.

a ponadto:

- Dokumentacja badań konserwatorskich. Ołtarz św. Trójcy z kościoła św. Mateusza ap. w Nowym Stawie, Toruń 1998.
- Wniosek ks. I. Glegocińskiego z 1 lutego 2002 roku do jego ekscelencji ks. biskupa dr Andrzeja Śliwińskiego, dotyczący ustanowienia kościoła św. Mateusza ap. Kolegiatą Żuławską.
- Dekret Biskupa Elbląskiego, z dnia 25 marca 2002 roku, ustanawiający kościół św. Mateusza w Nowym Stawie Kolegiatą Żuławską.